

Språkets tvangstrøye: Om post-strukturalistisk språkteori og queer teori

Toril Moi

Om den teoretiske situasjonen

Da bøkene til Jacques Derrida, Jacques Lacan og Michel Foucault slo gjennom midt på 1960-tallet, førte det til en intellektuell revolusjon. Poststrukturalismen fikk stor innflytelse på eksisterende politiske bevegelser, som for eksempel marxismen og feminismen. Den akademiske queerteorien som vokste fram i kjølvannet av Judith Butlers berømte *Gender Trouble* fra 1990, er likevel enestående i den forstand at den er den eneste teoridannelsen på venstresiden som har poststrukturalismen som historisk utgangspunkt og teoretisk forutsetning. (Med «queer teori» forstår jeg, her og i resten av denne artikkelen teorier om seksualitet og kjønn inspirert av *Gender Trouble*.¹)

Queerteorien tok for seg seksualitet som identitet, praksis og livsform. Den viste hvordan heteroseksualitet konstitueres som en dominerende norm som undertrykker dem som ikke følger dens bud. Butlers store fortjeneste er at hun satte spørsmål om diskriminering på grunnlag av seksualitet på den akademiske dagsordenen. Hennes politiske mål når det gjelder respekt og likeverdighet for alle uansett hvilke kropper og seksualiteter vi er utstyrt med, er nødvendig og viktig, ikke minst i Norge, der kampen for sosial og økonomisk likestilling for kvinner ikke har befridd oss fra heteroseksualitetens og den tradisjonelle kjernefamiliens

¹ Jeg har forstått det slik at begrepet ofte brukes noe snevrere i Skandinavia.

ideologiske jerngrep. Denne artikkelens enkle mål er å vise at det er ikke nødvendig å være enig i Derridas og Lacans syn på språket for å støtte Butlers politiske prosjekt.

Dette er noe jeg har sagt før. I boka *Hva er en kvinne?* viser jeg hvorfor jeg oppfatter Butlers teorier om språk, «materialitet» og makt som uholdbare. Der viser jeg også at en med utgangspunkt i Simone de Beauvoir kan utvikle en teori om kropp og kjønn som verken er essensialistisk, deterministisk eller heteronormativ. Beauvoirs forståelse av kroppen som situasjon gjør opprør mot alle forsøk på å etablere normer for hvordan kvinner *må* være (altså forsøk på å definere «kvinnelighet» normativt), enten disse normene har med seksualitet eller annet å gjøre. Dermed kan en forkaste Butlers språkteoretiske premisser uten å forkaste hennes politiske mål.

I denne artikkelen skal jeg ved hjelp av skandinaviske eksempler vise hvorfor den poststrukturalistiske språkteorien verken er spesielt overbevisende eller spesielt nødvendig for det jeg skal kalle det «skeive prosjektet». (Med dette uttrykket mener jeg det politiske prosjektet som dreier seg om å utfordre heteronormativiteten og forkaste alle diskriminerende samfunnsmessige normer for kjønn og seksualitet.) Målet er å så nok tvil om poststrukturalistisk språkteori til at akademikere som føler at det er nødvendig å snakke om språkteori, i hvert fall tar seg tid til å studere alternativene før de gjør seg til talerør for Derrida og Lacan.

Et eksempel

Jeg skal begynne med å se nærmere på noen avsnitt fra en artikkel av Dorte Marie Søndergaard, både fordi hun er en av de beste Butler-inspirerte teoretikerne i Skandinavia, og fordi hun er så analytisk klar at hun gjør det lett for andre å følge argumentasjonen hennes. Dette er en styrke i alt jeg har lest av Søndergaard.²

I artikkelen «Poststructuralist Approaches to Empirical Analysis» [«Poststrukturalistiske tilnæringsmåter til empirisk analyse»] fra 2002 legger Søndergaard fram noen av de mest fundamentale poststrukturalistiske tankene hun bygger sitt arbeid på.³ Hun begynner med å si at

2 Ut fra min forståelse av hva queer teori er (se ovenfor), er Søndergaard definitivt en queerteoretiker, siden hun bruker butlersk teori for å utvikle sine egne analyser av kjønn og seksualitet. Hun bruker også samme språkteori som queerteoretikere med forbilledlig klarhet.

3 Dorte Marie Søndergaard, «Poststructuralist Approaches to Empirical Analysis», *Qualitative Studies in Education* 15, no. 2 (2002): 187. Heretter vil alle referenser til denne artikkelen bli gitt i parentes i teksten.

Derrida har vist at betydning alltid er en «utsettelse», et produkt av «différance». Dermed, hevder hun, kan fenomener ikke ha noen essens, og dermed kan en også forkaste alle forsøk på å komme fram til «sannheten» om et fenomen.⁴ Poststrukturalismen, skriver Søndergaard, hjelper oss til å forstå at: «Identiteter og sosiale kategorier konstrueres gjennom ekskluderingsprosesser, og spesielt gjennom ekskludering av den binære andre.»⁵ Vi blir altså subjekter og utvikler våre identiteter gjennom maktens kategorier, og makten er «diskursiv» (189).

Søndergaard drøfter ikke diskursbegrepet videre, men i fortsettelsen av artikkelen oppfatter hun det klart som noe språklig. Ut fra alt dette følger det, mener Søndergaard, at forskere må fokusere på de kulturelle prosessene som skaper spesifikke fenomener. Eksemplariske spørsmål er «Hvordan tales kroppen inn i eksistensen?» «Hvordan blir de autonome identitetene i den vestlige verden talt inn i eksistens, og hvordan praktiseres de?», og «Hvordan tales materialiteten inn i eksistensen i denne eller hin form?»⁶ Poenget med alt dette, stadig ifølge Søndergaard, er å «gjøre konstitutive prosesser eksplisitte, å vise fram prosesser som vanligvis oppfattes som naturlige og blir tatt for gitt» [...] Gjennom denne eksplisittgjøringen eller kanskje gjennom en fremmedgjørende gjenfortelling av det eksplisitte [...] blir det gjort et forsøk på å destabilisere det som blir tatt for gitt og gjøre det tilgjengelig for refleksjon» (191).⁷

Det er slett ikke klart hvorfor Derridas teori om *différance* nødvendigvis fører til en interesse for hvordan fenomener blir til. Dersom vi er interessert i å studere tilblivelse, virker det mer nødvendig å lære seg

4 Jeg summerer her en passasje som i sin helhet lyder slik: «Kanskje den mest radikale påstanden til poststrukturalismen er at den forkaster muligheten av å komme fram til en 'sannhet' om et fenomens essens. Jacques Derridas poeng om at all betydning er utsatt, utgjør et av de grunnleggende premissene for denne tankemåten.» [«The perhaps most radical claim of poststructuralism is to reject the possibility of arriving at a 'truth' about the essence of a phenomenon. Jacques Derrida's point that all significance is postponed forms one of the fundamental premises of this way of thinking.»] (188)

5 «Identities and social categories are constructed through processes of exclusion, and in particular through the exclusion of the binary other» (188).

6 «How is the body spoken into existence?» «How are the autonomous identities of the Western world spoken into existence and practiced?» «How is materiality spoken into existence in this or that form?» Eksemplene er tatt fra Søndergaards mer omfattende liste (189).

7 «to make processes of constitution explicit, processes that usually are regarded as natural and taken for granted. [...] By such explication, perhaps by an alienating retelling of the explicit [...] an attempt is made to destabilize what is taken for granted and expose it for reflection» (191).

å tenke historisk. Bak påstandene om at vi må studere betingelsene for hvordan fenomener blir til, skjuler det seg en mye mer spesifikk hypotese, nemlig en Foucault-inspirert opptatthet av kroppen som historisk fenomen, og en (ubegrunnet) tro på at dersom en vil hevde at et fenomen er sosialt konstruert, må en samtidig benekte at det er naturlig.⁸ «Mennesket er en historisk idé,» skriver Maurice Merleau-Ponty, «alt er kunstig og alt er naturlig i mennesket».⁹

Fra betydning til fenomener: Om essenser og sannhet

Søndergaards innledning er representativ for queer teori, i den forstand at svært få queerteoretikere vil erklære seg uenige i de teoretiske premisene hun her legger fram. (Den er også representativ for mange andre former for poststrukturalistisk teori.) Jeg skal derfor gå nøye gjennom den for å få fram de teoretiske implikasjonene. Først merker jeg meg hvor lett teksten glir fra en påstand om betydning i språk til en påstand om fenomener i verden. Det tas øyensynlig for gitt at dersom språklig betydning – tegn – ikke har noen essens, har ikke fenomener det heller. Men det er stor forskjell på å hevde at ordet vann godt kunne ha hatt noe annet på norsk bokmål (for eksempel Wasser, water, eau, agua eller vatn), og å hevde at fenomenet vann ikke har noen essens (H₂O). La oss huske på at en *essens* er det som gjør et fenomen til det fenomenet det er og ikke noe annet. Om vann ikke var H₂O, ville det ikke være vann. Det er vanskelig å unngå konklusjonen at vann har en essens, og at den essensen er H₂O.

Grunnen til at Søndergaard og mange andre er så redde for essenser, er at de tror at så snart en går med på at et fenomen har en essens, så blir det umulig å underkaste det en kulturkritisk eller «diskursiv» analyse.¹⁰ Men det stemmer ikke. Det er ingen tvil om at «vann i Norge» er et høyst kulturelt konstruert fenomen. Emnet formelig skriker etter en kritisk, antinasjonalistisk analyse som legger vekt på betingelsene for konstruk-

8 Akkurat denne troen har jeg analysert svært grundig i *Hva er en kvinne? Kjønn og kropp i feministisk teori*, overs. Rakel Christina Granaas (Oslo: Gyldendal, 1998), særlig 53-87.

9 Hele avsnittet dette sitatet er tatt fra, blir sitert og diskutert i *Hva er en kvinne?*, 104.

10 I en artikkel fra 2001, som er nær beslektet med artikkelen fra 2002 som jeg siterte innledningsvis, skriver Søndergaard at «essensialisme [ses som] et normativtselegitimerende diskursivt redskap». Dorte Marie Søndergaard, «Destabiliserende diskursanalyse: veje ind i poststrukturalistisk inspireret empirisk forskning,» i *Kjønn og fortolkende metode: Metodiske muligheter i kvalitativ forskning*, red. Hanne Haavind (Oslo: Gyldendal Akademisk, 2001), 64.

sjonen av fenomenet. En kan for eksempel begynne med å tenke på Nordahl Griegs dikt, på *En Folkefiende*, og på alle de nasjonalromantiske maleriene av fosser i øst og vest.

Det er altså ikke sikkert at en målbevisst kulturkritiker trenger å avvise *alt* snakk om essenser. Spørsmålet er snarere om *en viss type* snakk om essenser må avvises, nemlig tanken om at *mennesker* (eller identitet eller subjektivitet eller kjønn) har en essens. Men om det er slik at bare *noen* essenser er problematiske for feminister og queerteoretikere, trenger vi ikke å utstyre oss med absolutte teser om essensialisme i og for seg. Da er det nok å vise at det fenomenet en faktisk diskuterer, ikke kan forstås ut fra en essensialistisk tankegang.

Det avsnittet jeg diskuterer her, glir ikke bare fra betydning til fenomener, det glir også fra spørsmål om betydning til spørsmål om sannhet. Men et spørsmål om hva en setning betyr, er ikke det samme som et spørsmål om hvorvidt det setningen hevder er sant. Derridas argument om *différance* er bygget på tanken om at betydning først og fremst oppstår innenfor rammen av binære motsetninger; slik blir det hevdet at ordet kvinne får betydning i kraft av forholdet til ordet mann, og omvendt. Videre blir det hevdet at binære motsetninger er hierarkiske, slik at det andre leddet oppfattes som negativt i forhold til det første. Uansett hva en mener om dette som en teori om betydning, er det ikke en teori om sannhet.

Ordet kvinne i og for seg inneholder ingen påstand. (Det at begrepet eller ordet finnes, garanterer ikke at fenomenet finnes: tenk på ord som «enhjørning» og «nisse».) La oss si at jeg mener at ordet kvinne har en forholdsvis klar betydning på norsk. Det følger selvsagt ikke av dette at jeg også må mene at alle setninger ordet kan forekomme i, nødvendigvis er sanne. Ordet kan dessuten brukes fullstendig feil (slik at alle norsktalende som hører det, begynner å stirre spørrende på meg). Viktigst av alt: det kan brukes på så mange forskjellige måter at det kan få alle mulige slags implikasjoner, politisk, ideologisk og sosialt.

Nå er det helt sikkert at queerteoretikere mener det motsatte, nemlig at ordet «kvinne» er dømt til å være reaksjonært, «ekskluderende» og altfor tett forbundet med heteronormativiteten.¹¹ Grunnene til at de mener dette må derfor studeres nærmere.

¹¹ Dette gjelder selvsagt mange feministiske teoretikere også. Det var nettopp denne observasjonen som fikk meg til å skrive *Hva er en kvinne?*.

Fra språk til identitet: Om «ekskluderende» betydninger

I Søndergaards tekst følger avsnittet om identitet direkte etter avsnittet om språk som *différance*. Dette er en vanlig måte å legge fram teorien på, men sammenhengen er faktisk ikke selvinnlysende. Hvorfor må vi høre om Derridas språkteori før vi får vite at identitet er en sosial kategori? Derrida snakker jo slett ikke om identitet i *De la Grammatologie* (hovedeksemplet hans er som kjent motsetningen mellom *skrift* og *tale*).¹² Men Søndergaard skriver også at identiteter konstrueres gjennom utelukkelse eller ekskludering av den «binære andre». Her er det åpenbart at Derridas grammatologi brukes som en allegori for subjektdannelse. Queerteoretikere snakker stadig om «ekskluderende kategorier» og bruker også stadig vekk en spesifikk binær motsetning som hovedeksempel, nemlig motsetningen mellom «mann» og «kvinne».

Hovedtanken her, så vidt jeg kan forstå den, er at ethvert begrep er ekskluderende rett og slett fordi det betyr noe.¹³ Dette er sjokkerende, siden betydning i og for seg dermed blir framstilt som en undertrykkende begrensning ved språket. Nøyaktig det som gjør språk til språk, blir nå noe queerteoretikere og andre politiske poststrukturalister må kjempe *mot*. Dette virker på meg som en kamp mot vindmøller.

Det er selvsagt sant at ethvert begrep utelukker alle andre. Når jeg sier vann, mener jeg verken saft, melk eller te, for eksempel. Et ord som betydde alt, ville ikke bety noen ting. Grunnen til at språket i det hele tatt fungerer, er at ord har betydning, og at betydning klart er «ekskluderende», om en insisterer på å si det slik. Det at et ord har en betydning, blir ofte kalt et ords «normativitet» (på engelsk: *normative reach*). Denne bruken av begrepet normativitet er så vidt jeg kan se ikke spesielt ideologisk ladet. Det betyr bare at når jeg sier «Kunne du gi meg et glass vann?», så pleier du stort sett enten å gi meg et glass vann, si at du ikke har mer vann igjen, eller si tvert nei. Vanligvis er du ikke i tvil om hvorvidt de lydene jeg har ytret betyr at jeg ber om et glass vann. At det alltid finnes *muligheter* for misforståelser, og at det alltid kan tenkes at det kan oppstå situasjoner der denne setningen kunne få helt nye betydninger knyttet til seg, er selvsagt riktig. Men vi trenger ingen teori om hvordan vi skal håndtere en slik situasjon før den faktisk har oppstått. Alt jeg forsøker å

12 I begynnelsen av *De la Grammatologie* setter Derrida opp en lang liste av mulige motsetninger til skrift, der han nevner: tunge, stemme, hørsel, lyd, pust og tale [*parole*]. Se Jacques Derrida, *De la Grammatologie* (Paris: Editions de Minuit, 1967), 16.

13 Jeg diskuterer denne teorien i *Hva er en kvinne?*, 69-71.

gjøre her, er å forklare hva det betyr å si at «et glass vann» *betyr* «et glass vann».

Fordi queerteoretikere oppfatter det at ord har betydning som politisk og ideologisk ekskluderende, blir de veldig opptatt av å argumentere mot enhver tro på at betydning kan være «stabil» eller «fast» eller «fastlåst». De foretrekker å tro at betydning er og bør være ustabil og skiftende. Destabilisering, glidning og åpenhet blir programmatisk slagord. Frihet blir dermed et spørsmål om å unnsnippe begrepene jerngrep. Siden vi ikke kan klare oss uten språk, og fordi språk har betydning, blir dette et umulig prosjekt. Her blir språket til en ideologisk tvangstrøye, som alltid vil forhindre oss i å formulere *virkelig* radikale alternative synspunkter. Alt vi kan gjøre, er å vise at de undertrykkende begrepene *ikke* er stabile, for eksempel ved å parodierte dem, eller ved å bruke dem ironisk.

Den stadige gjentakelsen av at betydninger må være ustabile og glidende, får meg av og til til å lure på hvem disse teoretikerne argumenterer *mot*. Så vidt jeg vet, er det ingen språkteoretikere eller språkfilosofier i dag som hevder at betydning er uforanderlig, eller – enda mer ekstremt – at ethvert tegn alltid er fylt av en evig essens. Jeg kommer faktisk bare på Platon som et mulig eksempel. Selv de mest empirisk orienterte filologer og språkhistorikere er opptatt av hvordan språket endrer seg over tid. Den filosofien jeg selv er mest interessert i, nemlig Ludwig Wittgensteins og Stanley Cavells versjon av dagligspråkfilosofien, mener at språket stadig formes og omformes gjennom våre talehandlinger, og at språket ikke har noe annet grunnlag enn nettopp disse talehandlingene. Språket har ikke noe fundament – det er, som Stanley Cavell understreker, «et tynt nett over avgrunnen».¹⁴ Hver gang et ord brukes, får det en betydning. Hva denne betydningen er, avhenger selvsagt av det språkspillet det inngår i, hvem som sier hva til hvem, og så videre. Men det avhenger også av ordet som brukes. Grunnen til at vi vanligvis ikke sier «appelsin» når vi mener «vann», er rett og slett at appelsin ikke *betyr* vann. (At det kan oppstå situasjoner der appelsin kan bety vann, er selvsagt mulig, men uansett hvor ofte vi understreker dette, endrer det ikke på betydningen av ordet appelsin.)

Ut fra dette er det vanskelig for meg å skjønne at motsetningsparene fast/ikke-fast og stabil/ustabil virkelig sier noe vesentlig om betydning som sådan. (De kunne kanskje si noe om språkhistorisk utvikling, der noen ords betydningsområde vel er mer stabile enn andres.) Jeg er altså verken for eller mot erklæringer om stabil eller ustabil betydning. (Om

14 «A thin net over the abyss», Stanley Cavell, *The Claim of Reason: Wittgenstein, Skepticism, Morality, and Tragedy* (New York: Oxford University Press, 1999), 178.

jeg sa at jeg var *imot* en teori om ønskeværdigheten av «ustabil betydning», ville jeg implisere at jeg skjønnte hva teorien gikk ut på. Det samme ville gjelde om jeg sa at jeg er *for* en slik teori.) Siden jeg ikke klarer å forstå hvordan betydning belyses av disse motsetningsparene, kan jeg bare slå ut med hendene. Hva kan jeg si?

Jeg begynner dermed å lure på *hvorfor* eksplisitte erklæringer om det ustabile og det ikke-faste er så besnærende for queerteoretikere. Om målet er å kritisere og blottstille heteronormativiteten, er det vel ikke nødvendig å ta omveien om en ganske abstrakt og (etter mitt syn) ganske håpløs teori om betydning? Hvorfor kan vi ikke bare si at kjønn og seksualitet er historisk omskiftelige og sosialt variable kategorier?

Svaret finnes nettopp i glidningen mellom identitet (subjektivitet) og tegn, som vi observerte i Søndergaards tekst. Dersom alt som sies om språk, oppfattes som direkte relevant for menneskelig identitet, blir språkteori av særlig interesse for queerteoretikere. Tanken er øyensynlig at om et ord, et tegn, et begrep ikke har en stabil identitet, så kan ikke personer ha det heller. Teorien om den ustabile meningen projiseres altså over på menneskelig identitet. Eller for å si det på en annen måte: Derridas teori om betydning oppfattes tydeligvis som en allegori om identitet.

Dette grepet er selvsagt ikke problemfritt. For det første finner jeg ingen argumenter for hvorfor gode teorier om språk automatisk skulle være gode teorier om identitet.¹⁵ For det andre tas det for gitt at det alltid er radikalt å oppfatte kjønnsidentitet som noe skiftende og ustabil. De som følger en slik teori konsekvent, får problemer med å forklare hvordan det kan ha seg at mange lesbiske og homoseksuelle og nesten alle transseksuelle insisterer på at de har en svært så stabil identitet. Dessuten er det jo slik at ordet *queer* også betegner en identitet, uansett hvor undergravende og skiftende denne forutsettes å være. (Selv ord som «ustabil» og «glidende» har klare betydninger.)

Judith Butler sliter med nettopp dette problemet, for hun må jo selv bruke ord som lesbe, homse og transe for å fremme det skeive politiske prosjektet. Dermed blir hun nødt til å erklære at selv om hun bruker et ord, så kjemper hun egentlig for å unnsnippe ordets betydning: «Dette

15 Jeg har skrevet ganske utførlig om Jacques Lacans teorier om seksualitet og vår inntreden i den symbolske orden, og særlig om hans kvinnelighetsbegrep, i «From Femininity to Finitude: Freud, Lacan and Feminism, Again», *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 29, no. 3 (2004): 841-78. Denne artikkelen kommer snart ut på norsk i Agnete Øyes oversettelse i *Tidsskrift for kjønnsforskning*. Jeg diskuterer noen aspekter av Butler syn på makt og språk i Moi, *Hva er en kvinne?*, 74-79.

betyr ikke at jeg ikke vil vise meg under tegnet lesbisk ved politiske anledninger, men det betyr at jeg gjerne vil at det skal være permanent uklart hva det tegnet betyr.»¹⁶ Her er det tydelig at Butler mener at en klar betydning *må* være undertrykkende, og at vage og uklare betydninger gir større spillerom for skeiv politikk. Tanken er igjen at begreper, bare fordi de er begreper, *må* være undertrykkende, begrensende og ekskluderende. Igjen er det som om språket ikke kan være noe annet enn en tvangstrøye som vi ikke kan komme ut av, men som vi vel kan forsøke å vri oss rundt i for å få litt større bevegelsesrom. Alternativet er å glemme denne språkteorien og rett og slett minne folk om at det finnes mange slags lesber, og at de ikke bør tro at de nødvendigvis vet så veldig mye om Butlers væremåte i verden bare fordi hun kaller seg lesbisk ved en gitt anledning. (Det samme gjelder selvsagt for de av oss som kaller oss kvinner ved en gitt anledning!)

Binære motsetninger

Tanken om at ord eller begreper er ekskluderende bare fordi de er begreper, bygger på Derridas analyse av binære motsetninger, som noen også kaller dualismer. I sin fine artikkel fra 2001 om queer teori og queer forskning med tittelen «Destabiliserende diskursanalyse», legger Dorte Marie Søndergaard argumentet klart fram:

Ligesom dualismer bygger på polaritet, en «førstehed» og en «andethed» så fordrer også enhver anden form for identitet eksklusion af noget «andet», noget ikke til identiteten hørende. (Identitet forstås her som noget afgrænset og diskursivt sammenhængende af kategoriel art, eventuelt formet afgrænsende og definerende i tilknytning til et individ eller en gruppe af individer.) Dekonstruktionen har netop som mål at undersøge denne ekskluderingsproces, at søge det «andet» og den «andetgørelsesproces» hvorigennem det «andet» konstitueres.¹⁷

Søndergaard skriver videre at «Dualismene, som vi i reglen tenker i: subjekt-objekt, empiri-teori, emotionel-rationel, kvinne-mand etc., er ikke objektivt givne spejlinger af virkelighed. De er, igen med Derrida,

16 «This is not to say that I will not appear at political occasions under the sign of lesbian, but that I would like to have it permanently unclear what precisely that sign signifies.» Judith Butler, «Imitation and Gender Insubordination,» i *The Lesbian and Gay Studies Reader*, red. Henry Abelove, Michele Aina Barale og David Halperin (New York og London: Routledge, 1993), 308.

17 Søndergaard, «Destabiliserende diskursanalyse», 64.

del af den metafysik, som ethvert tanke-system udgør». ¹⁸ Igjen ser vi den underlige koplingen mellom ord og fenomener. Det er som om Søndergaard er overbevist om at vi er tilbøyelige til å tro at eksistensen av et ord garanterer forekomsten av fenomenet i virkeligheten, og at det derfor er viktig å advare oss mot slike feilslutninger.

Men den viktigste påstanden her er at vi *vanligvis* tenker i binære motsetninger. Poststrukturalistene kritiserer altså det de kaller «den binære logikken» for å være metafysisk. Samtidig oppfatter de den som grunnleggende for dagligspråkets betydningsproduksjon. For å gjennomskue den «binære logikkens» falske pretensjoner, må en derfor være dekonstruksjonist. Om en ikke er det, vil en gå rett i den ideologiske og metafysiske fella, hevdes det.

Jeg husker at jeg først støtte på tanken om at betydning skapes gjennom binære motsetningspar da jeg som magistergradsstudent i Bergen på 1970-tallet ble nødt til å slite meg gjennom A.J. Greimas' (for meg) utrolig kjedelige høystrukturalistiske semantikk. ¹⁹ Som betydningsteori betraktet, er tanken om at ord på grunnleggende vis *alltid* får betydning gjennom binære motsetninger utrolig begrenset. Om vi forsøksvis sier som Wittgenstein at ord stort sett får betydning i kraft av sin *bruk*, ser vi raskt at binære motsetninger rett og slett ikke finnes for størsteparten av ordene i språket vårt. ²⁰ Tenk bare på ropet «Hjelp!» eller på ord som «selvsagt», «for øvrig», eller på tallord. Hvordan får slike ord betydning?

Vi kan selvsagt ofte få større klarhet i hva et ord betyr ved å sammenligne det med andre ord. Men vanligvis holder det ikke å sammenligne det relevante ordet med bare ett annet ord. Selv ganske enkle ord inngår stort sett i langt mer kompliserte systemer enn enkle binære motsetninger. Spesifikke sammenhenger og konkrete språkspill er også avgjørende for betydning. Hva er for eksempel det motsatte av vann? Om jeg tenker på astrologi, kunne jeg fundere over om det er jord, luft eller ild. Om jeg er ute etter noe å drikke, kan det være at det er viktig for meg å skille mellom vann og whisky, eller å presisere at jeg verken vil ha melk eller te. Eller kanskje jeg egentlig mener Badoit i motsetning til Evian og Perrier. Enkle binære motsetninger får aldri tak i alle de nyansene vi bruker til daglig, selv i det mest alminnelige hverdagspråket som tenkes kan.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Se Algirdas Julien Greimas, *Sémantique structurale: recherche de méthode* (Paris: Larousse, 1966).

²⁰ Se Ludwig Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, overs. G.E.M. Anscombe, 3. utgave (New York: Macmillan, 1968), §43.

Dekonstruksjonisten hevder at ordet kvinne kun får mening i motsetning til ordet mann, og omvendt, og at betydningen dermed er forskyvning, eller utsettelse. Binære motsetninger oppfattes dessuten alltid som agenter for en ideologisk betenkelig operasjon, der en av termene får positiv verdi, mens den andre settes som negeringen av det positive; det som eksisterer i kraft av det det ikke er. Dette, mener dekonstruksjonistene, tilslører betydningens egentlige karakter av konstant mobilitet, en slags stadig utsettelse av alle termer. I vår dagligdagse omgang med språket innser vi dermed ikke at ord som kvinne og mann ikke er de enkle, naturlige størrelsene vi ubetenksomt nok tar dem for å være. For queerteoretikere er dette noe vi stadig bør minne hverandre om. Søndergaard går for eksempel inn for at vi bør begynne å snakke om «individer med kvinnelig kroppstegn» heller enn om «kvinner» (190).²¹ Dette ville muligens være en god løsning om det var sant at ordene kvinne og mann alltid brukes i maksimal stereotyp betydning, men det er det jo ikke.

Ordet kvinne kan brukes på alle slags måter, ikke bare på én. Det kan inngå i alle slags sammenhenger og få nye meninger gjennom nye måter å bruke ordet på. (Hvordan bruker feminister eller skeive aktivister disse ordene når de snakker med hverandre?) Ordet kvinne opptrer ofte i forhold til ord som jente, kjerring, jomfru, frue og mor, og lesbiske aktivister har ofte brukt det som et alternativ til lesbe. Dessuten kan ordet brukes med helt forskjellig «kraft» [*force*], som J.L. Austin ville kalle det: for eksempel ironisk, melodramatisk, satirisk, eller seriøst.²² Men seriøsitet har mange former: kriteriene for hvem som skal regnes som kvinne er slett ikke de samme når en snakker om statistikk som når en underviser i anatomi eller kirurgi.

Butler selv mener åpenbart at det nesten er uforståelig at folk faktisk klarer å forstå normbrytende oppførsel. Forventningen er alltid at avvik fra de tradisjonelle normene vil gjøre oss forvirret og ute av oss:

Antakelsene vi gjør oss om kjønnete kropp, om at de må være det ene eller det andre, om de betydningene som sies å være iboende i dem eller som sies å følge av det å være kjønn på en slik måte, blir plutselig og vesentlig forstyrret av eksempler som ikke innordner seg under de kategoriene som naturaliserer og stabiliserer feltet av kropp for oss innenfor de kulturelle konvensjonenes termer.²³

21 «individuals with feminine body signs» (190).

22 Austin definerer «force» som «how . . . it is to be taken». J. L. Austin, *How To Do Things With Words*, Second ed. (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1975), 73.

23 «The presuppositions that we make about sexed bodies, about them being one or the other, about the meanings that are said to inhere in them or to follow from being

Fordi den poststrukturalistiske teorien oppfatter begrepet kvinne som undertrykkende og ekskluderende, legger den i praksis alltid de mest konservative og mest stereotype klisjeene om hva en mann og en kvinne er til grunn for analysene sine.²⁴ Jeg har selv ofte opplevd at poststrukturalistiske studenter i klassene mine insisterer på at en *aldri* kan bruke ordet kvinne, fordi det rett og slett *er* heterosexistisk eller heteronormativt. De kan ikke fri seg fra overbevisningen om at ordet «kvinne» alltid og overalt *må* bety stereotyp kvinnekropp pluss stereotyp femininitet pluss stereotyp heteroseksualitet pluss stereotypt ønske om å bli mor, selv når de ser gode eksempler på noe annet. (Dersom en skal snakke om metafysikk, synes jeg at det ligger en god porsjon metafysikk bak troen på de binære motsetningenes evige utstråling av fastlagt, ekskluderende mening, som bare kan gjennomskues av folk som har lest Derrida eller Butler.)

Binære motsetninger er altså ikke spesielt opplysende for folk som er interessert i en grunnleggende teori om betydning. Det betyr ikke at de er uinteressante. For binære motsetninger var opprinnelig utgangspunktet for kritisk analyse av det som Simone de Beauvoir og Roland Barthes (med inspirasjon fra Claude Lévi-Strauss) kalte myter eller mytologi, nemlig ideologiske systemer som forsøker å framstille kultur som om det var natur.²⁵ Denne intellektuelle arven, som vanligvis blir glemt blant alle de rituelle påkallelserne av Derrida, er verdt langt mer oppmerksomhet enn den pleier å få, nettopp fordi den eger seg så godt til å vise hvordan kulturspesifikke og ideologiske måter å forstå kjønn på presenteres som naturlige. For å demaskere ideologier og myter, trenger en ingen språk-teori, men snarere en teori om ideologi eller myter, eller «diskursive normer» om man vil.

sexed in such a way are suddenly and significantly upset by those examples that fail to comply with the categories that naturalize and stabilize that field of bodies for us within the terms of cultural conventions.» Judith Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* (New York: Routledge, 1990), 110.

24 Søndergaard selv bygger opp de mytiske størrelsene «den rigtige kvinde» og «den rigtige mand» i Dorte Marie Søndergaard, *Tegnet på kroppen* (Copenhagen: Museum Tusulanums Forlag, 1996), 380-81.

25 Se seksjonen om myter i Simone de Beauvoir, *Det annet kjønn*, overs. Bente Christensen (Oslo: Pax, 2000) og Roland Barthes, *Mytologier*, overs. Einar Eggen (Oslo: Gyldendal, 1975). Beauvoirs bok kom først ut på fransk i 1949, og Barthes i 1957. Bak begge disse skjellsettende bøkene står selve grunnteksten for den franske strukturalismen, nemlig Claude Lévi-Strauss, *Les structures élémentaires de la parenté* (Paris: Presses universitaires de France, 1949), som Beauvoir leste i manuskript mens hun skrev *Det annet kjønn*.

Språkets kritiske kraft: Om det klare og det uklare språket

Både Søndergaard og Butler har klokkertro på at vanskelig språk har større kritisk kraft enn dagligspråket. «Det finnes ikke noe radikalt i sunn fornuft,» skriver Butler i innledningen til 1999-utgaven av *Gender Trouble*. «Det ville være et feilgrep å tro at akseptert grammatikk er den beste formen til å uttrykke radikale synspunkter. [...]. Med kravet om klarsyn glemmer man de lumske fellene som gir energi til det såkalt «klare» synet.»²⁶ Søndergaard mener det samme. For henne er det et mål at queer analyse skal skape:

fremmedgørelse fra diskursernes selvfølgeligheter og usynlige indforståetheder. I de diskursive præmissers eksplicitering og destabilisering ligger potentialet for etablering af en fremmedgørende optik, men denne optik kan understreges yderligere. Dette kan naturligvis ske gennem en skærpelse af de analytiske tilgange, men det kan også ske gennem en bevidst brug og skærpelse af et relativt fremmedgørende sprog.²⁷

Troen på at det alminnelige språket og det klare uttrykk alltid er en ideologisk felle, at det alltid får oss til å opprettholde det bestående, som alltid er diskriminerende og undertrykkende, er så utbredt i queerteorien og i poststrukturalismen generelt at den fortjener litt oppmerksomhet.

Grunntanken igjen er den samme, nemlig at språkets betydninger *alltid* er undertrykkende. Vår eneste sjanse til å vise hvordan begrepene holder oss fanget, ligger i å fremmedgjøre og forvanske språket slik at vi trekker oppmerksomheten mot betydningsskapelsens prosesser. Vi må altså trekke oppmerksomheten mot signifikanten, for å si det med strukturalistene. (Dette er også en vesentlig del av den litterære modernismens program. Theodor Adorno var like skeptisk til sunn fornuft og dagligtale som Judith Butler.)

Om vi i likhet med Wittgenstein mener at et ords betydning er dets bruk, blir det umulig å generalisere om vanskelig språk på denne måten. Det finnes ikke én korrekt stil eller måte å uttrykke seg på. Stilens eller

26 «There is nothing radical in common sense. [...] It would be a mistake to think that received grammar is the best vehicle for expressing radical views [...]. The demand for lucidity forgets the ruses that motor the ostensibly 'clear' view.» Judith Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* (New York and London: Routledge, 1999), xviii-xix.

27 Søndergaard, «Destabiliserende diskursanalyse», 89.

uttrykkets effekter avhenger av talehandlingen den er en del av. Hvem sier hva til hvem? Under hvilke omstendigheter? Vanskelig teori kan åpne dører en aldri ville ha funnet fram til, enn si klart å åpne, på egen hånd. Samtidig kan den bevisst fremmedgjørende dekonstruktive talen være nøyaktig like undertrykkende som den klare talen. Finnes det aldri spor av skribentens streben etter å imponere andre, etter å oppnå maksimal symbolsk kapital, i en viss type høyteoretisk skrift? *Noen ganger* er den dunkle teksten ikke noe annet enn et uttrykk for den dunkle tanken.

Dette er ikke ment som noe entydig forsvar for klarhet. Selv om en tanke er klar, er den ikke nødvendigvis verken sann eller vesentlig. Om selvgod obskurantisme truer den vanskelige talen, er banaliteten den klare talens akilleshæl. Den klare talen kan være fremmedgjort og ideologisk undertrykkende. Men den kan også være utrolig frigjørende. Det finnes ingen enkel løsning. Personlig strever jeg med å leve opp til noe Einstein en gang skal ha sagt, nemlig at: «Alt bør gjøres så enkelt som mulig, men ikke enklere.»

Visjoner om endring

Hva er queerteoriens mål? Hva vil den oppnå med sitt diskurskritiske perspektiv? La meg begynne med Tiina Rosenbergs fine definisjon av heteronormativitet:

Heteronormativitet är enkelt uttryckt antagandet att alla är heterosexuella och at det naturliga sättet at leva är heterosexuellt. Med begreppet heteronormativitet åsyftas i forskningssammanhang de institutioner, strukturer, relationer och handlingar som vidmakthåller heterosexualitet som något enhetligt, naturligt och allomfattande. Heteronormativitet grundar sig på en binär könsuppfattning och en hegemonisk heterosexuell norm. Heteronormativitet er aktivt normerande, och allt det som faller utanför stämplas som avvikande och är/blir därmed fel. Bestraffningarna rör sig från mer konkreta och handgripliga former som fängelsestraff och våld till mer svårgripbara uttryck som marginalisering, osynliggörande, stereotypisering, kulturell dominans och homofobi.²⁸

Denne definisjonen er beundringsverdig frigjort fra poststrukturalistisk språkteori. Til og med den korte setningen om at heteronormativiteten grunner seg på en binær kjønnsoppfatning, framstår mest som en referanse til heteronormative «myter» eller «ideologier», og ikke til en grunn-

28 Tiina Rosenberg, «Varför heteronormativitet?», *Lambda nordica* 8, no. 3 & 4 (2002): 6.

leggende språkteori. Ifølge Rosenberg går queer forskning ut på å vise at heteronormativitet eksisterer. Målsettingen blir da å legge fram analyser av hvordan den heteroseksuelle diskursive matrisen (som Butler kaller det) faktisk fungerer på alle samfunnsområder. Rosenberg legger altså stor vekt på queerteoriens *kritiske* funksjon. Kritikkk antas å bidra til samfunnsmessig endring. Rosenberg understreker også det jeg oppfatter som et av de viktigste resultatene av queerteorien, nemlig kravet om at nå må også heteroseksualiteten forklare seg, slik at også andre former for seksualitet og andre former for samliv kan blir anerkjente som legitime.

Søndergaard har et noe annet perspektiv. Som vi har sett, hevder hun at *destabilisering* er et viktig mål for dekonstruksjonen, som hun mener er fundamental for queerteorien. Dekonstruksjonens redskaper kan, om de anvendes på kjønn, føre til «en destabiliserende gjenfortelling av fænomenet kjønn; fænomenets selvfølgelighet og dets indforståethed vil kunne eksponeres og rystes».²⁹ Jeg har vist ovenfor hvorfor jeg mener at en *språkteori* som hevder enten at ords betydning alltid er stabil, eller at den aldri må være det, er uforståelig for meg. Men her sier Søndergaard noe som ikke bare handler om språkfilosofiske grunnlagsproblemer, nemlig at poenget med queer forskning er å riste de gamle mytene, bli kvitt undertrykkende og ekskluderende ideologier som har med kjønn og seksualitet å gjøre, både når det gjelder individuell subjektdannelse og kollektive strukturer. (Jeg er ikke sikker på om jeg ville kalle alt dette «diskursanalyse», men jeg kan leve med det om jeg må.)

Slike kritiske analyser, understreker Søndergaard, har to mål: «Destabiliserende diskursanalyse kan ... både lede til en bestræbelse hos aftageren af kundskaben i retning af at ændre diskursive betingelser; men den kan også resultere i en gentilegnelse af de eksisterende betingelser nu blot på noget andre og måske mere reflekterede, mindre naturaliserede premisser.»³⁰ Det dreier seg altså både om å skape samfunnsmessig endring og ny innsikt. Målet er «en potentiel udvidelse af handlerum», som Søndergaard også uttrykker det.³¹

På en måte er dette nokså beskjedent. Det er som om tvangstrøyen bare skal gjøres litt videre. Det er mulig at denne tilbakeholdenheten skapes av Søndergaards klare overbevisning om at begreper i og for seg er «ekskluderende». Men i kritikken av de ekskluderende begrepene og identitetene ligger det også skjult en politisk visjon, nemlig en visjon

29 Søndergaard, «Destabiliserende diskursanalyse», 102.

30 Ibid., 73.

31 Ibid., 72.

av et samfunn som ikke diskriminerer og utstøter, fordi det ikke lenger insisterer på en ekskluderende heteroseksuell norm. Tanken ser ut til å være at den undertrykkende normen vil bli svekket av at den blir gjort til objekt for diskurs, det vil si for bevisst definisjon og opposisjon. Når normen svekkes, vil de som tidligere ble utdefinert av normen oppnå en mye større grad av frihet og respekt.

Om dette faktisk er en visjon som er representativ for det skeive prosjektet, står den i konflikt med den språkteorien queerteoretikerne selv påberoper seg, for *den* gir ingen mulighet for å hevde at begreper noen gang kan være ikke-ekskluderende. Mange queerteoretikere nekter derfor å snakke om frigjøring, og foretrekker isteden å snakke om subversivitet, undergraving og ironiske iscenesettelser av kjønn. Grunnen til at de er skeptiske til ordet frigjøring er at de oppfatter det som et håpløst essensialistisk begrep. De tror ordet nødvendigvis inneholder en tanke om at det ikke-konstruerte subjektet endelig skal kaste sine lenker og framstå i sin essensielle og naturlige frihet. Men folk som snakker om frigjøring, mener som oftest at de vil kjempe mot undertrykking, diskriminering, utbytting, ekskludering og så videre. En trenger ikke å trekke noen spesiell teori om subjektets vesen inn i dette. En kan gå inn for å bli kvitt undertrykkende og restriktive normer, praksiser, lover og regelverk uansett hva en en mener om hvordan subjekter konstitueres.³²

Forholdet mellom norm og avvik – eller norm og normbrudd – dominerer queerteorien. Dermed snakker queerteoretikere gjerne om konvensjonsbrudd, om sprekke i normativiteten som gjør dekonstruksjon mulig, og så videre. Denne holdningen gjør queerteorien ironisk og subversiv, men, som Robyn Wiegman har påpekt, den gjør den også avhengig av de normene eller de diskursene den definerer seg i motsetning til.³³ Om queerteorien har som forutsetning de stereotypene den vil undergrave, blir den paradoksalt nok nødt til å opprettholde dem for å gjøre dekonstruksjonen, parodien, undergravingen og ironien mulig. Queerteorien sliter altså med en versjon av Foucaults problem om makt og motstand. Makten skaper sin egen motstand, skriver Foucault.³⁴ Motstanden er en effekt av makten. Kan den da tenke seg et samfunn uten denne skapende makten? Eller er den dømt til å fungere som en slags evig femtekolonne i maktens innvoller? Det er ikke rart at ironi,

32 Moi, *Hva er en kvinne?*, 88-89.

33 Robyn Wiegman, «The Desire for Gender» (2006), upublisert manuskript fra høsten 2006.

34 Se særlig kapitlet om metode i Michel Foucault, *The History of Sexuality: An Introduction*, overs. Robert Hurley (New York: Vintage Books, 1990), 92-102.

parodi og etteraping (*mimicry*) blir den poststrukturalistiske motstandens karakteristiske former. Men slike aktiviteter er alltid parasittiske på de kategoriene som skal undergraves. Dette synet gir ikke stort spillerom for en positiv politisk utopi om rom for endring, variasjon og fantasi.

Kritikk og utopi: Avsluttende historiske betraktninger

Det kan se ut som om det poststrukturalistiske utgangspunktet som opprinnelig var queerteoriens styrke og originalitet, nå er blitt en begrensning for den. Men det betyr ikke at det skeive prosjektet nødvendigvis er over. Grunnen til dette er at queer teori så å si har to foreldre (vi kan selvsagt godt tenke oss at foreldrene er av samme kjønn): poststrukturalismen på den ene siden og opprørsånden fra Stonewall og AIDS aktivismen på den andre. Uten kampen for homoseksuelle og lesbiske rettigheter etter Stonewall-opprøret i 1969, og uten AIDS-aktivismen på 1980-tallet (med grupper som ACT UP, som gjorde performative stunts), ville queer teori aldri ha oppstått. Som den feministiske teorien på 1970-tallet, hadde altså også queerteorien et radikalt politisk utgangspunkt og en radikal målsetting: å endre det bestående, gjøre det usynlige synlig, vise at det som en har ansett som upolitisk i virkeligheten er politisk, og at status quo er undertrykkende og ekskluderende. Denne dobbelte bakgrunnen gjør at queer teori ikke rett og slett kan reduseres til poststrukturalisme, for teorien drives også fram av et politisk engasjement som ikke forutsetter at en har lest Derrida og Lacan.

Queer teori bygger på en visjon om frihet, respekt og solidaritet for og med lesber, homser og transer og alle andre som utstøtes og marginaliseres av den dominerende heteronormativiteten. En politisk visjon om frihet kan kalles en utopi. En utopi er en visjon av det gode samfunnet, av idealet vi kjemper for å oppnå. Kritikk er – selvsagt – en kritisk analyse av det bestående, med vekt på den uretten og undertrykkelsen som finnes der.

Kritikk og utopi forutsetter hverandre. Det finnes ingen kritikk som ikke bygger på en visjon om noe bedre. Det finnes ingen utopi som ikke er vokst fram av utilfredshet med det bestående. Spenningen mellom kritikk og utopi finnes i all tenkning og kunst som kan sies å ha politisk relevans. Om et verk eller en teori framtrer som mer utopisk eller mer kritisk, avhenger ikke bare av den individuelle kunstnerens eller tenkerens tilbøyeligheter, men også av større intellektuelle tendenser i tiden. (Om romantikken var idealistisk og utopisk, er postmodernismen kritisk og ironisk.) At poststrukturalismens særegne talent var over-

veiene kritisk, kan det vel ikke herske tvil om. Det samme gjelder for queerteorien: den har vært mye flinkere til å skape teoretiske instrumenter som kan brukes til kritikk (bare tenk på «heteronormativitet» og «den heteroseksuelle matrisen») enn den har vært til å skape skarptenkte forslag til nye ordninger og strukturer.

I 2006 skrev Mandy Merck: «Jeg føler meg på stadig større avstand fra de omstendighetene som queer teori oppstod i.»³⁵ Men selv om Merck har sine tvil, er hun likevel optimistisk. Hun tror slett ikke at queer teori er over, og viser til teoriens «dristighet, originalitet og evne til forvandling».³⁶ Ønsket om forvandling er inspirasjonen bak alle kreative prosjekter. Det kan også bære queer teori ut av den teoretiske tvangstrøyen, bort fra de mest uttværte poststrukturalistiske dogmene. Drømmen om frihet står i utopiens tegn.

Litteratur

- Austin, J. L. 1975. *How To Do Things With Words*. 2. utg. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Barthes, R. 1975. *Mytologier*. Oversatt av Einar Eggen. Oslo: Gyldendal.
- Beauvoir, S. 2000. *Det annet kjønn*. Oversatt av Bente Christensen. Oslo: Pax.
- Butler, J. 1999. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York & London: Routledge.
- Butler, J. 1990. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge.
- Butler, J. 1993. Imitation and Gender Insubordination. I H. Abelove, M. A. Barale og D. Halperi (red.), *The Lesbian and Gay Studies Reader*. New York & London: Routledge, s. 307-320.
- Cavell, S. 1999. *The Claim of Reason: Wittgenstein, Skepticism, Morality, and Tragedy*. New York: Oxford University Press.
- Derrida, J. 1967. *De la Grammatologie*. Paris: Editions de Minuit.
- Foucault, M. 1990. *The History of Sexuality: An Introduction*. Oversatt av Robert Hurley. New York: Vintage Books.
- Greimas, A. J. 1966. *Sémantique structurale: recherche de méthode*. Paris: Larousse.
- Kuhn, T. S. 1996. *The Structure of Scientific Revolutions*. 3. utg. Chicago: University of Chicago Press.
- Lévi-Strauss, C. 1949. *Les structures élémentaires de la parenté*. Paris: Presses universitaires de France.
- Merck, M. 2005. Afterword. I I. Morland og A. Willox (red.), *Queer Theory*. Houndmills, Basingstoke (UK): Palgrave Macmillan, s. 187-191.
- Moi, T. 2004. From Femininity to Finitude: Freud, Lacan and Feminism, Again. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 29 (3): 841-878. Norsk over-

35 «I find myself increasingly distanced from the circumstances in which queer theory arose.» Mandy Merck, «Afterword», i *Queer Theory*, red. Iain Morland and Annabelle Willox (Houndmills, Basingstoke (UK): Palgrave Macmillan, 2005), 191.

36 «boldness, originality and capacity for transformation.» Ibid.

- settelse: Fra kvinnelighet til begrensethet: Freud, Lacan og feminisme, nok en gang. Oversatt av Agnete Øye. *Tidsskrift for kjønnsforskning* (under utgivelse).
- Moi, T. 1998. *Hva er en kvinne? Kjønn og kropp i feministisk teori*. Oversatt av Rakel Christina Granaas. Oslo: Gyldendal.
- Rosenberg, T. 2002. Varför heteronormativitet? *Lambda nordica*, 8 (3-4): 6-9.
- Søndergaard, D. M. 2001. Destabiliserende diskursanalyse: veje ind i poststrukturalistisk inspireret empirisk forskning. I H. Haavind (red.), *Kjønn og fortolkende metode: Metodiske muligheter i kvalitativ forskning*. Oslo: Gyldendal Akademisk, s. 60-104.
- Søndergaard, D. M. 2002. Poststructuralist Approaches to Empirical Analysis. *Qualitative Studies in Education*, 15 (2): 187-204.
- Søndergaard, D. M. 1996. *Tegnet på kroppen*. Copenhagen: Museum Tusulanums Forlag.
- Wiegman, R. 2006. The Desire for Gender. Unpubl. artikkel.
- Wittgenstein, L. 1968. *Philosophical Investigations*. Oversatt av G. E. M. Anscombe. 3. utg. New York: Macmillan.